

„...most képzelj csak el valami teljes, egyetemes emberiség-méretű rendet; hát állítom, hogy az maga a fagyhalál, a hullamerevség, holdbéli táj, mértani epidémia.”¹

Stumm tábornok és a digitális könyvtár

Az archívum eredeti értelemben levéltárat jelent, az 1990-es évektől kezdve azonban a tudomány számos ágában *metaforaként* szolgál a tudás-előállítás, a történeti megértés és az emlékezet értelmezéséhez. Mára az archívum éppúgy jelenthet levéltárat, könyvtárat, múzeumot, gyűjteményeket, digitális lexikont vagy egy-egy portál archivált tartalmainak tárát.² Az archívum metaforikus használata elmosta e különböző intézmények közti különbségeket. Így például a könyvtár és a levéltár, illetve múzeum közti eltéréseket. Míg az elsőben olvasásra szánt dokumentumok találhatók, és katalógus, bibliográfiák segítik a keresést, addig az utóbbiak gyakran véletlenül fönmaradt leleteket raktároznak, s bennük okkal érezheti magát elveszettnek a kutató.³ Ennek ellenére mind a kettő megjelölésére használatos az archívum szó a tudástár értelemben, s nem nagyon van értelme arról beszélni, hogy melyik kelti inkább a valóság érzetét. Mindezek följosóítanak arra, hogy tanulmányomban, utalva Musil regényének hivatkozott fejezetére, váltakozva használjam a könyvtár és az archívum szavakat, illetve arra, hogy ne egyik vagy másik archiváló intézményt értek alatta, hanem olyan tudástárat, melyhez kérdésekkel fordulnak a látogatók, legyenek azok kutatók vagy egyszerű emberek. Mindkét esetben olyan információkat szeretnének szerezni, melyek segítenek választ adni a bennük fölmerülő kérdésekre.

Az archívum metaforikus használatának oka mindenekelőtt a média-technológia forradalmi változásában, a digitális világ létrejöttében, vala-

¹ Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című könyvének 100. fejezetében elmélkedik így Stumm tábornok, amikor látogatást tett az állami kölcsönkönyvtárban. (Musil 1995, 505.)

² Schenk 2013, 26–27.; Wellmann 2012, 385–389.

³ Farge 2014, 346–347.

mint folyamatos és rendkívül gyors fejlődésében keresendő. Az új média rövid idő alatt teljesen átformálta világunkat, a „homo sapiens”-ből „homo digitális” lett. A digitális technológia az információátvitel, információfeldolgozás és az információtovábbítás új, addig elképzelhetetlen formáit és felhasználását tették lehetővé.⁴ A 90-es évek közepétől egyre több adatbázis került föl az internetre, s egyre több archívum (múzeum, könyvtár, levéltár) tette elérhetővé digitalizált dokumentumait. Különösen fontos változást jelent, hogy a közgyűjteményi mellett megjelentek a *magánarchívumok* is, vagyis olyan szöveg- és képgyűjtemények, melyek egy-egy személy vagy közösség érdeklődése mentén épülnek ugyan, de a keresés eredményeként találatként megjelenve ugyanúgy befolyásolják az értelmezéseket, mint a hivatalos, a tudomány által hitelesített archívumok, vagy épp korrigálják az ezek által előállított tudást. E vonatkozásban különösen fontosak az ún. szabad archívumok, amelyek az alternatív életmodelleket és tudást dokumentálják a többségi társadalom önteltségével és intoleranciájával szemben.⁵ Jelentős változás az is, hogy egyre szélesebb közönség érheti el a digitális tartalmakat⁶, melyeket korábban jobbra csak a szakértők és a tudomány emberei ismertek meg, a gyarapodó privát archívumok pedig növelik a kínálati sokszínűséget. A digitalizált kulturális örökség olyanok számára is elérhetővé vált, a látóterükbe került, akik nem direkt módon keresnek a tartalmakra, hanem a kereső *véletlenszerű* találatok révén akadnak rá. Ez reményt adhat arra, hogy az internet és a keresés során alkalmazott szűrők nem feltétlenül vagy nem abban a mértékben vezetnek izolációhoz és gettósodáshoz, ahogyan Cass Sunstein feltételezte.⁷ A véletlen találat ugyanis új gondolatok megismeréséhez és addig elképzelhetetlen felismerésekhez juttathatja a kereső személyt. Ráadásul a meglepetés ereje révén hatásuk erősebb lehet, mint azok a találatok, melyek megfelelnek a várakozásnak. Vannak persze a társadalomnak olyan alrendszerei, ilyen a politika is, ahol viszonylag kevés lehetőség van az egymástól elzárkózó közösségek értelmezési keretei átjárhatóvá tételére. A közéletet vizsgálva nem véletlenül és nem ok nélkül jutott el Sunstein a már említett következtetésre. Azt tapasztalta ugyanis, hogy az internet nem segítette elő a közös ügyek racionális és széles körű megvitatását, ahogyan azt sokan feltételezték, hanem sokkal inkább a belterjes véleménygettközést létrejöttét.⁸

⁴ Bollmann 1998, 12.

⁵ Bacia 2013, 78.

⁶ MacDonald 1992, 169–170.

⁷ Sunstein 2001.

⁸ Sunstein 2001; vö. Pogány 2006, 9.

A kétségek ellenére is úgy tűnhet azonban, hogy eljött a digitális-Kánaán, ahol mindenki szabadon teheti közzé és találhatja meg a számára fontos és érvényes információkat. A digitális tartalmak közti keresés személyességét és a találatok minél nagyobb relevanciáját sokak szerint a hipertext teszi lehetővé, amely egyrészt sokkal jobban megfelel az emberi elme alapvető működésének, mint az adatok tárolásának, indexelésének és keresésének lineáris és hierarchikus módja. Legalábbis Vannvar Bush szerint, aki így írt 1945-ben a hipertext történetének kezdetén „az emberi agy [...] asszociációkat követ. Megragad valamit és már kapcsol is tovább arra, amerre az asszociációk vezetnek...”⁹ Másrészt a hipertextnek köszönhetően az egyén személyes érdeklődése és az őt foglalkoztató kérdések-problémák mentén tudja összegyűjteni a találatokat, s hozhatja létre saját értelmezését. Úgy tűnik azonban, hogy a hipertexthez fűzött remények csak illúziók, ahogyan erre többek között Müllner András hívta föl a figyelmet, elbizonytalanítva a hipertext szabadságteremtő erejében hívőket.¹⁰ Müllner szerint ugyanis az értelemegység mindig, vagyis a hipertext esetében is lineáris, a csak asszociációkra épülő olvasás és értelmezés pedig megvalósíthatatlan. Ráadásul a hipertext elmélete az olvasás emancipációját technikai apparátushoz köti. Pedig nem a média változása az oka a tudás megváltozásának, hanem épp fordítva, keletkezik valami új igény, amit a régi eszközök nem tudnak kiszolgálni, az új viszont igen.¹¹ Mindezeket túl fontos azt is látni, hogy a hipertext által létrejövő asszociációs lánc *alá van vetve* a szöveg szerzője vagy az oldal szerkesztője hatalmának és döntésének, hiszen ő jelöli ki a szöveg elágazási pontjait.¹² A hipertextet ugyanis „*meg kell írni*”. Meg kell írni a programot, létre kell hozni a „forró nyomokat”, vagyis „el kell aknásítani” a szavakat, kifejezéseket ahhoz, hogy a hipertext egyáltalán működhessen.¹³ Miközben tehát a szabad és a személyes értelmezés képzetét kelti, valójában korlátozza is a *konjunktív tapasztalaton alapuló megértést*. A konjunktív tudás ugyanis olyan tudás, amely a személyes és közösségi tapasztalatok révén jön létre.¹⁴ Vagyis a tudás nem eleve adott módon létezik, s ezért nem maga általánosságában, hanem az életproblémák megoldása során keletkező tapasztalatokban születik meg. A mindennapi életben az ember nem filozófiai elmélkedésekbe kezd, hanem éli az életét, s eközben alkalmazza a *sokféle* archívum által kínált in-

⁹ Bush 1998, 11.

¹⁰ Müllner 2007, 103–105.

¹¹ Hartmann 2002, 253.

¹² Simanowski 2004, 393.

¹³ Müllner 2007, 109.

¹⁴ Mannheim 1995, 211.

formációkat, szövegeket, képeket és adatokat. Annak belátása egyébként, hogy a tudás tapasztalathoz és közösséghez kötött, elősegítheti a demokrácia, a tolerancia és a szabadság iránti elkötelezettséget, és növelheti az életvilág hatalom általi uralmát elutasító aktivitást. Tudásunk konjunktív mivolta ugyanis azt is jelenti, hogy „egyetlen csoporttag sem rendelkezik [...] valamennyi tudáselemmel [Wißbarkeiten], mely az illető csoport számára mint csoporttapasztalat már létezik. A lehetséges tudáselemek összessége különböző egyénekre oszlik, akik a kollektív tapasztalattérben lehetséges képzeteknek mindenkor csak egy bizonyos metszetében részesülnek. Ám ezek a metszetek összességükben mégis szerves egészet alkotnak...”.¹⁵ Ebben a kontextusban különös jelentősége van a véletlen találatnak, ugyanis „a nem tervezett és nem előre látott találkozások központi jelentőségük a demokrácia létezése számára”.¹⁶ Az internetre pedig a tudás nagyfokú szétszórtsága és a váratlanságok előfordulásának nagy valószínűsége miatt lehet a szabadságra nevelés eszközeként is tekinteni.¹⁷ E vonatkozásban Karl Mannheim elgondolása azért is tűnik aktuálisnak és érvényesnek, mert a nagy elbeszélések összeomlását követő társadalomtudományi fordulat (mikrotörténet-írás, az antropológiai szemlélet hatása, a mindennapi élet újrafelfedezése, az életvilág előtérbe kerülése, a kisvilágok fölértékelődése stb.) annak a belátását is lehetővé tette, hogy értelmi világok és történetek sokasága *párhuzamosan* létezik egymás mellett. Ezt láthatjuk a világhálón is, ahol nagyon nagy igény mutatkozik a *saját* történetek megörökítésére és megosztására. Ennek köszönhetik népszerűségüket a közösségi portálok, a blogok, illetve a kommentelés, hiszen olyan önkifejezési és önbemutatói lehetőséget biztosítanak, ami sokak számára látható.

Homo digitális és a tudás korlátozottsága

Az információ- és médiatechnikai változás úgy is leírható, hogy a hagyományos, épületben található, raktárakból álló, meghatározott időben és feltételekkel kutatható, zárt, csak a hivatalos archivátorok által bővíthető archívumok mellett megjelentek a digitális, tértől és időtől független, virtuálisan létező, bárki által elérhető, s részben nyitott, mert kommentelhető, bővíthető, korrigálható archívumok.¹⁸ Bizonyos, hogy a digitális generációk számára az archívum nem egy épületet jelent már, ahol

¹⁵ Mannheim 1995, 232.

¹⁶ Sunstein 2001, 8.

¹⁷ Vö. Nelson 1992, 44.; Assmann 2014, 407.; Hartmann 2002, 262.

¹⁸ Schenk 2013, 27.

papíralapú kéziratokat és dokumentumokat őriznek és rendszereznek, hanem digitális adatok gyűjteményét, melyeket külön menüpontok alá strukturáltak, és a gyors adatelérést külön erre a célra kifejlesztett keresőmotorok teszik lehetővé. Sőt archívumot említve minden bizonnyal nem is a közgyűjtemények adattárolóira, hanem a közösségi és magánportálokra, valamint a blogokra gondolnak, vagyis nem az intézményesített-autorizált, s nem a történeti emlékezetet lehetővé tevő gyűjteményekre, hanem a *személyes emlékeket és életnyomokat őrző* tárolókra. S épp ezért korrigálni kell Farge megállapítását, aki szerint a mindennapok szövetén ütött rés a levéltár.¹⁹ E kijelentés sokkal inkább találó az előbb említett „magán-archívumok” esetében.

Tanulmányom elején utaltam rá, hogy az archívum mibenlétének, működés módjának és használatának kérdése az elmúlt évtizedekben középonti témája volt a kultúra- és médiatudományoknak, valamint a művészeteknek, s fontos modelljévé vált a kultúra hagyományozásáról, a tudás rendszerezéséről és az emlékezetről való gondolkodásnak. Az okokról azonban csak részben szóltam.

Mindenekelőtt a személyes emlékezet világméretű elérhetővé válását kell megemlíteni. Míg korábban szinte csak a szűkebb család ismerhette meg a hozzátartozók, a barátok és a közeli ismerősök emlékeit, mára a világháló révén megszámlálhatatlanul sokan lehetnek tanúi idegen emberek élettörténetének. Olyan emberek nyernek betekintést egymás életébe, akik személyesen soha nem fognak találkozni, csak a virtuális térben vannak egymással kapcsolatban. Bár az interneten *láthatóvá tett* életek töredeztek, akár az emlékezet, de természetesen az olvasók/nézők, a kíváncsi tekintetek számára megkonstruált, dramaturgiaiilag bemutatott életről van szó²⁰, ami megszabja, mely életnyomok lesznek láthatóvá, s melyek maradnak rejtve az élettörténetekben. Mindez azonban nem hitelteleníti az önbemutatót, ugyanis az emlékezethez hasonlóan az önábrázolás is a megértés hermeneutikai elve alá van rendelve. Az emlékező azt örökíti meg, az olvasó/néző pedig arra figyel föl, ami *itt és most* számára jelentésszerű és fontos lehet. A digitális világban minden bizonnyal összefügg ez az azal is, hogy ami az interneten nem szituatív keretben jelenik meg, az elfeledett marad.²¹ Az internet biztosította személyes jelenlét és az abszolút jelen idejűség tehát különösen láthatóvá tette az emlékezet működését és az (ön)archiválás folyamatát. A tudás személyessége mellett ugyanakkor arra is érdemes fölfigyelni, hogy a digitális világban sokkal több olyan „adat-

¹⁹ Farge 2014, 346.

²⁰ Goffman 1969, 31–34.

²¹ Dimbath 2008, 39.; Hering 2013, 87.

tal” találkozhatunk, ami számunkra fontos, problémáink szempontjából releváns lehet, mint korábban, amikor térben és időben korlátozottak voltak a tudástárak. S ezzel párhuzamosan megnőtt idegen világok elérhetősége is, legalábbis akkor, ha nem zártuk be magunkat a Sunstein által leírt véleménygettőba.

A másik ok, amiért az archívumok az érdeklődés középpontjába kerültek, az adatelérés, adattovábbítás és ellenőrizhetőség hihetetlen *gyors-sá válása* a digitális világban, melyre Pierre Lévy nyomán Müllner András is fölhívta a figyelmet. Ugyan az „információs társadalom” kifejezés a japán ipar tudásalapú ágazatainak megerősödéséhez kötődik, mára azonban az azonnali információelérés és -megosztás az élet minden területén a hatékonyság és az innováció feltételévé vált. Az információs társadalom kifejezés olyan társadalmakat jelöl, melyek *(jó)léte* elektronikus információhálózatok meglététől és működtetésétől függ, s melyek erőforrásait az információelérés és információáramlás fejlesztésére fordítják. A World Internet Project 2006-os felmérése azt mutatta, hogy az emberek többsége a kapcsolatfelvétel mellett a számukra szükséges információk megszerzésére használja az internetet.²²

A harmadik tényező, ami miatt az archívumokra különös figyelem esett, a történetírás körül megsokszorozódó kételyek, s ezzel együtt egy új, az adatok szoros elemzésére építő történetírás megteremtésének az igénye. Az archivológia megújult önértelmezése azon a felismerésen alapul, hogy az archívumokban őrzött adatokhoz és tényekhez sokkal *közelebb* kell vinni a történetírást. Azon belátásnak ugyanis, hogy a történetírás konstrukció is, nem feltétlenül a fikció elszabadulásához kell vezetnie, hanem a megőrzött tények és adatok közelebbi és tüzetesebb vizsgálatához.²³ A tények minél pontosabb rögzítésének igénye miatt hasonlítható az archivátor munkája a régészéhez. Ahogyan a régész minél alaposabban és körültekintőbben igyekszik *rögzíteni* a nyomokat és a maradványokat, ugyanilyen módon kell az archívumokban található dokumentumokkal is eljárni. Azonban – minden igyekezet ellenére is – az archívumban (és a történetírásban) mindig maradnak *részek és hiányok*, melyek részben szándékosan (dokumentumok, bizonyítékok eltüntetése), részben akaratlanul (tűz, gondatlanság, természeti katasztrófa) keletkeznek.²⁴ Ezért is állíthatja a francia történész Marc Bloch, hogy a korbeli világokról és emberekről mindig a kortársak tudnak a legtöbbet, mert a későbbi korok számára már nem állnak rendelkezésre többek között azok a személyes levelek,

²² Tárki 2006.

²³ Ebeling–Günzel 2009, 9.

²⁴ Schenk 2013, 29.

naplók, hírek és pletykák, melyeket ők még ismerhettek. Így aztán szerinte a történetírás gyakran vértelen és élettelen, mert individuumok nélküli világot ír le.²⁵ Hasonlóképp vallotta Michel Foucault is: „Azt akartam, hogy mindig valóságos életekről legyen szó; időpontra és helyre van szükség. Azt akartam, hogy a nevek mögött, amelyek már semmit se mondanak nekünk, ezek mögött a gyorsan pergő szavak mögött [...] ott legyenek az emberek is...”²⁶ Számára az archívumi és a könyvtári kutatás érzelmi megrázkódtatást is okozott. Ugyanakkor természetesen a történészek nem elégedhetnek meg a kimondott érzelmekkel, ugyanakkor az elemzés sem képes mindent elmondani.²⁷ A rés, a hiány, az érzelmi megrázkódtatás és a sohasem teljes leírás azt is jelenti, hogy *a fikció elkerülhetetlen*. S a fikció nemcsak az értelmezésbe fészkelheti be magát, hanem az adatok rögzítésébe, a metaadatokba, a dokumentumok leírásába is. A metainformációk létrejöttét és létezését az tette lehetővé és szükségessé, hogy senki sem képes arra, hogy minden könyvet elolvasson, minden tárgyat kézbe vegyen, minden képet eredetiben nézzen meg. Azonban akkor, amikor ismertünk egy könyvet, leírunk egy tárgyat vagy egy képet, a saját hiteinknek, világlátásunknak és tapasztalatunknak megfelelően tesszük. Aki viszont leírásaink, elemzéseink alapján tájékozódik, az kívülről, ugyanis általunk, a mi látásunk révén hagyja magát vezetni.²⁸

Az archívumokban őrzött „tények és adatok” valóságközelségének az újrafölismerése és fölértékelődése arra készítette az archivológusokat, hogy minél több adatbázist és digitalizált dokumentumot tegyenek elérhetővé, aminek egyik következménye a tartalombőség. Mára az interneten, a köz- és magángyűjtemények archívumaiban *átláthatatlan* mennyiségű adat vált elérhetővé, arra várva, hogy valaki számára releváns információk legyenek, és segítsenek a *tapasztalatokat tudássá* alakítani. A világon futó, tervezett vagy épp induló digitalizálási projektek ismeretében pedig tudható, hogy nemcsak az adattárolási, adatfeldolgozási és adatátviteli teljesítmény növekszik, hanem a tárolt adatok mennyisége is. Emberi mértékkel elképzelhetetlen mennyiségű információ található a digitális világban, nagysága átlépte a felfoghatóság határait.²⁹ A digitalizált adatok és archívumok e sokasága előhívja a *hozzáférhetetlenség, felfoghatatlanság és feldolgozhatatlanság kételyét*. Vajon a digitális gyűjtemények sokasága és sokfélesége a tudásszerzés milyen lehetőségét biztosítja? Hogyan lehet a gyűjtés, tárolás rend-

²⁵ Bloch 1991, 68.

²⁶ Foucault 1998, 94.

²⁷ Vö. Farge 2014, 357.

²⁸ Hartmann 2002, 257.

²⁹ Schenk 2013, 27.

szerét és gyakorlatát, valamint a kereshetőséget a tudás konjunktív jelleghéhez igazítani? Hogyan és milyen módon teszi elérhetővé és értelmezhetővé a sokféle archívum a múltat? Kaphatunk-e választ jelenkori kérdéseinkre? S nem veszünk-e el az információk sokaságában? Vajon megtaláljuk-e, meg tudjuk-e találni, ami számunkra, az ön- és világhérelmezésünkhöz szükséges, vagy csak bolyongunk anélkül, hogy célunkat elérnénk? E kérdések újak tűnhetnek, de egyáltalán nem azok, ahogyan ezt Musil *A tulajdonságok nélküli ember* című művéből is tudhatjuk.³⁰ Amikor Stumm tábornok látogatást tesz az állami kölcsönkönyvtárban, azzal szembesül, hogy az összegyűjtött könyvek elolvasásához „tízezer évre lenne szüksége”.³¹ A fölhalmozott tudás áttekinthetetlenné és befogadhatatlanná válása tehát nemcsak korunk tapasztalata. Már a hagyományos könyvtár is „végtelen” volt, ha a keresett könyv hiányzott, rögtön ajánlottak helyette egy másikat.³² Ami új, az a felfokozott *kettősségérzés*, hogy bár a digitalizált tartalmak szinte azonnal hozzáférhetőek, és a digitális kultúrához való hozzáférés térben végtelen, mégis ott a félelem, hogy áttekinthetlensége révén inkább *elrejt*, *semmint napvilágra hozza* a számunkra fontos információkat. Sohasem lehetünk biztosak abban, hogy azt leltük-e meg, amit valóban kerestünk, s nem maradtak-e előttünk homályban olyan *feltáratlan* információk, melyekre sokkal inkább szükségünk lett volna. Ráadásul a tudásmegosztás és tudásátadás az egész világot átívelő kommunikáció során valósul meg, ugyanakkor mégiscsak helyben kell relevánsnak és hasznosíthatónak lennie. Vannak, akik szerint épp ebben mutatkozik meg a világháló ereje: elmossa a nyilvános és egyéni, helyi és globális kommunikáció határait.³³ Ám a gyöngesége is ebből adódik: befogadhatatlan, feldolgozhatatlan adatok mennyiségét *zúdtja rá* a felhasználóra, aki okkal rettenhet meg ennek láttán. Egyrészt tehát meglehet bennünk a jó érzés, hogy éljünk bárhol a Földön, a tudás- és információtárak kapui nyitva vannak előttünk, csak rajtunk múlik, belépünk-e rajtuk. Másrészt viszont joggal eshetünk kétségbe attól a *mindennapos* tapasztalattól, hogy tudásunk nagyon is korlátozott, hiányos, s épp ezért *esetleges*, továbbá inkább passzív, semmint aktív, a használatra reflektáló magatartás jellemzi a befogadót. Ezen ellentét különös fontosságát mutatja, hogy médiajogászok seрге dolgozik azon, hogyan lehetne a tudatos internethasználat és a reflek-

³⁰ 1680-ban már Leibniz is az ijesztő mennyiségű és gyorsan szaporodó könyvekre panaszkodott, s attól félt, hogy mindez nem a rendetlenség legyőzéséhez, hanem épp ellenkezőjéhez vezet. Vö. Hartmann 2002, 256.

³¹ Musil 1995, 501.

³² Vö. Barthes 1996, 60.

³³ Polyák 2002.

tált befogadás lehetőségének a feltételeit biztosítani. Igaz, „a felelős és szuverén” felhasználó inkább csak idea, hiszen „az információs piacon valóságos »über-énné« kellene válnia”³⁴, ugyanakkor ez nem jelentheti azt, hogy ne kellene megpróbálni megteremteni a felhasználók számára annak a lehetőségét, hogy a világhálón böngészve ne „tehetetlen szempár”-ra kelljen redukálniuk önmagukat. A felhasználó kiszolgáltatottsága azonban nem szüntethető meg teljesen, sohasem lehet „über-énné”. S ez már felhívja a figyelmet arra, hogy az archívum a hatalom kísértésének van kitéve.

Rendszerezés és hatalom

A fentiek alapján érthető, ha a tudástárak és az archívumok készítői arra törekcsenek, hogy az adatokat minél inkább *rendezett módon* és *in-dexelve* bocsássák a felhasználók rendelkezésére. A válogatás és a rendszerezés joga azonban hatalmat is jelent. A digitális világgal kapcsolatban újra és újra fölmerül, hogy *minden nyitottsága, demokratizmusa és centrumnélkülisége ellenére is létezik az irányítás lehetősége*. Az adatok birtoklása, feldolgozása, a fölötte való rendelkezés és nyilvánosságra hozásuk mindig fölébreszti az adatmegsemmisítés vagy legalábbis a kontrolláltság gyanúját. A múlt tényei kiválasztásán és rendszerezésén keresztül, valamint a nyilvánosságra hozás módjával az archívum és az archiváló mindig befolyásolja és irányítja a felhasználót.³⁵ Az archívum ezek szerint nemcsak dokumentumok gyűjtőhelye, hanem annak a *törvénynek a helye* is, amely bizonyos történetek elmesélését lehetővé teszi, másféléket viszont nem. A szelektálással az archívum akaratlanul is befolyásolja és irányítja a lehetséges értelmezéseket. Amikor a felhasználó Stumm tábornokkal együtt azt kérdezi a könyvtárostól, hogyan lehet „ebben a könyvbolondok-házában eligazodni”³⁶, alá is veti magát az archívum törvényének, ami mindezekelőtt annak a törvénye, amit „ki lehet mondani”, vagyis ami „meghatározza kijelenthetőségének rendszerét”.³⁷ A kutatás bizonyos szabályok betartásával, azok uralma alatt állva lehetséges csak.³⁸ Az archívum intézménye teret és nyelvet ad a kijelentéseket lehetővé tevő törvénynek. Foucault archívumértelmezése minden ellentmondásossága és nem teljesen világos kifejtettsége ellenére is azért fontos az archivológia számára, mert felfedi az archívum és a hatalom összekapcsolódásának szükségszerűségét és *ele-*

³⁴ Vlacke 2012, 263.

³⁵ Ebeling–Günzel 2009, 8–10.

³⁶ Musil 1995, 503.

³⁷ Foucault 2001, 167–168.

³⁸ Wellmann 2012, 400.

ve adottságát, amin a hipertext sem változtat, amitől pedig, ahogyan már utaltam rá, sokan a szabadság eljövételét, a hatalomnak való kiszolgáltatottság végét várták. Az archívum a foucault-i értelemben nem pusztán azon szövegek összessége, amelyek egy kultúra múltjának dokumentumait jelentik, hanem a mód, ahogyan egy társadalom a múltjáról és önmagáról gondolkodhat.³⁹

Ugyanakkor az archívumok nem állapotok, hanem folyamatok, mert a múlt nyomainak a gyűjtése a jelenben történik ugyan, de az újabb és újabb értelem-összefüggések folyamatosan tárulnak föl a *jövőben*. Vagyis az archivátornak a gyűjtés lefektetett szabályai mellett is úgy kell döntenie arról, mi érdemes a megőrzésre, mi lehet fontos és érdekes a jövő embe-
rei számára, s mi az, ami kidobható, megsemmisíthető, mert nincs, s nem is lesz információértéke, hogy nem ismeri a jövőben kibomló kontextusokat, az értelmezést irányító jövőbeli érdeklődést és érdekeket, csak a jelenbelieket. Mivel az idő előrehaladtával folyamatosan változik a jövőbeli, feltételezett elvárások rendszere, ezért a szelektálás, vagyis a megőrzés/felejtés (archiválás/kidobás) révén szerzett hatalom soha nem lehet totális és végérvényes. Az archívum tehát, ahogyan Foucault is hangsúlyozta, folyamat, mert „a hagyomány és a feledés között egy olyan gyakorlat szabályait mutatja meg, amely lehetővé teszi a kijelentések számára azt is, hogy fennmaradjanak, és azt is, hogy rendszeresen módosuljanak. Az archívum nem egyéb, mint a kijelentések kialakulásának és átalakulásának általános rendszere”.⁴⁰ Ez a folyamatszerűség az, amely miatt az archívumok egyben *a remény helyei is*, az értelmezések ugyanis módosíthatók.

Azonban nemcsak ez az oka annak, hogy a felhasználókat nem rettentí meg az adatbázisok és a digitalizált vagy eleve a digitális térben létrejött szövegek, képek és adatok sokasága, folyamatos, már-már átláthatatlan gyarapodása. Ahogyan az sem, hogy a világon átívelő digitális archívumokban az adatok egymástól elszigetelve tárolódnak. Az egyik archívum ugyanis nem feltétlenül tudja, hogy létezik egy másik vagy egy harmadik, s hogy adataik valamiféle, *még fél nem tárt* viszonyban vannak egymással. Sokan úgy vélik, a felhasználó számára az interaktivitás nyújt védelmet a befogadhatatlan adatmennyiségen való kétségbeesés ellen, s teszi lehetővé, hogy az önmagukban létező, egymástól elválasztott adattárakból mégiscsak értelmet nyerjen. Én azonban úgy gondolom, hogy a digitális térben csak korlátozottan létezik az interaktivitás. Osztom Jaron Lanier véleményét, aki szerint az interaktivitás, kis túlzással, egy vicc.⁴¹ Meggyőző-

³⁹ Baßler 2006, 5.; Wellmann 2012, 391.

⁴⁰ Foucault 2001, 169.

⁴¹ Lanier 1995

en fejti ki, hogy az emberek, amikor interaktivitásról beszélnek, félreértik a szó jelentését, és túlzottan kiterjesztik az internethasználat valamennyi területére. Véleménye szerint csak ember és ember, ember és természet között lehet szó interaktivitásról. Csak ezekben az esetekben beszélhetünk ugyanis arról, hogy kölcsönösen hatnak egymásra. A számítógépekkel kapcsolatban csak akkor lehet szó interaktivitásról, amikor embereket köt össze. Ilyennek tekinthetők a közösségi oldalak, az elektronikus levelezés, a számítógépes játékok egy része, a közösen szerkesztett online-tartalmak és a blogok, mert egy közösség életében való részvétel élményét nyújtják.⁴² Legfeljebb abban az értelemben beszélhetünk kiterjesztett módon számítógép és ember, kibertér és ember kölcsönhatásáról, amennyiben a felhasználó megtanul rafináltabban keresni, szűrőket használni, s rájön, hogyan találhat rá a legkönnyebben azokra az oldalakra, melyekre szüksége van. Továbbá a fejlesztők az újabb programok írása során figyelembe veszik a felhasználókról gyűjtött tapasztalatokat (pl. a tartalomszolgáltatók és keresőportálok a találatnál figyelembe veszik, hol tartózkodik a kereső személy, milyen oldalakat látogat a leggyakrabban, az érdeklődésének megfelelő reklámok jelennek meg stb.). Tehát az emberi kommunikáción túl csak abban az értelemben beszélhetünk interaktivitásról, amennyiben az emberek által készített szoftverek a felhasználók számára lehetőséget nyújtanak a *korlátozott* beavatkozásra, illetve a szoftvereket a felhasználói szokásokat figyelembe véve alakítják át.⁴³ A felhasználóknak azonban nincs lehetőségük arra, hogy beavatkozzanak a kibertérben nyújtott szolgáltatásokba, s felülbírálja az archivátor döntését. Az interaktivitás kiterjesztett értelmű használata leginkább arra szolgál, hogy megerősödjön a felhasználók hite: nincsenek kiszolgáltatva, általuk születik meg az értelem, ők azok, akik képesek a világhálón szétszórt adatokból jelentést csiholni. Ez az öntudat különösen akkor ébredhet föl, ha a felhasználók az archívumok adatai között ellentmondást fedeznek föl. Ekkor támadhat föl bennük a gyanú, amely révén *meglátják a rést*, ami az adatok szelektálásából származó hatalom korlátozottságára utal. Az archívum fölötti uralom többek között épp ezért sem lehet teljes.

A hivatalos, autorizált archívumok azonban a digitális világ kiterjedtsége ellenére is még mindig tekintéllyel felruházottként jelennek meg a többség előtt. Kevesen vannak, akik kételkednek az intézményes archívumok hitelességében. Egy archívum akkor hiteles, ha képes *elbírteni* a felhasználókkal, hogy az általa őrzött dokumentumok autentikusak, időbe-

⁴² Hirsch 2014, 431.

⁴³ Haack 1997, 153.

li integritással rendelkeznek, és a föltárható összefüggések, információk és kontextusok az adathordozóktól függetlenül megőrződnek.⁴⁴ Nem a megőrzésre használt eszközök, hanem a gyűjtés, a válogatás és az őrzés, vagyis az archiváló tevékenység iránti bizalom alapozza meg tehát az archívum tekintélyét. A felhasználók rábízák magukat az archívum törvényére, amely „megőrizz, félretesz, megkímél, ám ezt nem természetes módon teszi, azaz törvényt (nomosz) szül, illetve betartatja a törvényt”.⁴⁵ A történetírás is erre az autoritásra alapoz, amikor a hiányokkal terhes archívumokra építve meséli el a történelmet, ami az adatok hiánya ellenére is koherens történetként jelenik meg. Ezzel egyben annak az illúzióját is nyújtja, hogy ugyan a mindennapokban szétforgácsoltnak és összeilleszthetetlenül heterogénnek éljük meg a világot és az életünket, valójában azonban koherens, s mindennek megvan/meglehet a helye és az értelme.

Személyesség és történet

Musil regényében Stumm tábornok és a könyvtáros közti beszélgetés rávilágít arra, hogy másképp gondolkodik az archívum építője, a tartalom szolgáltatója és másképp a felhasználó. Stumm tábornok szeretné megérteni a világot, melyben él, szeretne jó döntéseket hozni, szeretné tudni, hogy az általa megismert gondolatok közül melyek a legfontosabbak és a legérvényesebbek, melyekhez érdemes igazítani az életet. Ezért határozza el, hogy végigolvassa a könyvtárat: „bármilyen erőfeszitésembe kerüljön is a dolog, egyszer csak a végére jutok, vagyis bizonyos pozícióra tarthatok igényt a szellemi életben”.⁴⁶ Abban bízunk, hogy a könyvtáros a segítségére tud lenni, hogy megtalálja azt a szöveghalmazt, „mely az emberiség minden nagy gondolatát tartalmazza”.⁴⁷ A könyvtáros azonban nem tud segíteni, mert „a bibliográfiák bibliográfiája” csak szakterületenként és ábécérendben létezik. Olyan bibliográfia azonban nincs, amely az életproblémák megoldására szolgáló könyvek listáját vagy az ezekre érvényes választ jelentő gondolatokat tartalmazná. A későbbi párbeszédben kiderül az is, hogy a könyvtáros könyvtárosként egyáltalán nem gondolkodik az életproblémákról. S archivátorként teljességgel érthető az álláspontja, amikor azt mondja, hogy ő csak a katalógust és annak rendszerét ismeri, mert „aki a tartalomba belebonyolódik, mint könyvtáros elveszett”.⁴⁸ Az archívum-

⁴⁴ Schenk 2013, 38.

⁴⁵ Derrida 2008, 17.

⁴⁶ Musil 1995, 500.

⁴⁷ Musil 1995, 502.

⁴⁸ Musil 1995, 503.

ban nem a szerint gyűjtenek, ami az ember számára fontos, hanem ami az archívum számára az.⁴⁹ Vagyis világosan elkülönülnek a szerepek. Vannak a fölhasználók, akik az életük és a munkájuk során fölvetődő kérdésekre keresik a választ, s vannak a tudás rendszerezői, akik csak a témákat és a szerzők neveit ismerik, de a könyvekben rejlő válaszlehetőségeket nem. Musil könyvtárosát is csak a rendszerezés érdeklé: „mit gondol tábornok úr, hány rendszer létezik – kérdezte –, mely szerint könyveket tárolhatunk, konzerválhatunk, címeiket rendezhetjük, címlapjuk sajtóhibáit és téves adatait helyesbíthatjuk, és így tovább?”⁵⁰ A fentiek világossá és érthetővé teszik, hogyan és miért különíti el az archívum a szerepeket. Az adatbázisok készítői és az archívumok rendszerezői a szakmai-módszertani elvárásoknak megfelelően szelektálnak, írják le a dokumentumokat és alakítják ki a rendjüket. A felhasználók viszont a személyes problémáikra keresik a választ. Nekik kell az archívum rendje által *elrejtett, fel nem tárt összefüggéseket fölismerni és kikutatni*. Az archívum nemcsak a felette rendelkező hatalmát tételezi tehát, hanem a felhasználó *kreativitását* is, és azt a képességét, hogy *történetté rendezze* az addig egymástól elkülönített, az archiválás saját (tudományos) logikája szerint rendezett adatokat.⁵¹

De vajon az így megtalált, összerendezett személyes értelem nem túl önkényes-e, s valóban alternatívát jelent-e szelekció feletti hatalom szűrőjén át konstruált értelmezésekkel szemben? Felvetődhet az a kérdés is, hogy e véletlenszerű találatok nem vezethetnek-e el ahhoz az állapothoz, hogy elveszítjük a közös értelmi világ és emlékezet lehetőségét, ami a tartós kommunikáció és így a társadalom létezésének a feltétele? A „csoportpolarizáció”, a „közéleti zárványok” létrejötte, melyet Cass Sunstein írt le, e veszély létezésére utal. Válaszként egyrészt Stanley Fish az irodalmi szövegek értelmezésével kapcsolatban megfogalmazott megállapítását lehetne idézni: „...az interpretáció anarchizmusától és teljes relativizmusától való félelmünk sohasem igazolódhat be; amikor ugyanis egy szokatlan vagy elrugaskodott értelmezés valamiképpen központi helyzetbe kerül, ez olyan átrendeződéssel jár, amelyben más értelmezések válnak elrugaskodottá”, mert „az elrugaskodottság [...] valamely értelmezési rendszer részét képezi”.⁵² Igaz ugyanakkor, hogy a Fish által leírt ökonómia csak korlátozottan érvényesül a digitális világban, épp azért, mert a tapasztalatok szerint „az egyének elsősorban az azonos identitású közösségekhez tartozó

⁴⁹ Groys 2014, 411.

⁵⁰ Musil 1995, 503.

⁵¹ Andrea Witcomb szerint az archiválás maga is történetmondás. Witcomb 2003, 121.

⁵² Fish 1997, 6.

személyekkel lépnek kapcsolatba”, és újra és újra az általuk már egyébként is elfogadott értelmezéseket erősítik meg.⁵³ De talán valójában azért nem lehetnek e „zárványok” végletesen zártak, mert történetek sokaságába vagyunk beleírva, és amíg élünk, történetünk nyitott. E történethez azonban szükségünk van a fikcióra, melynek segítségével a *tapasztalat által* adhatunk formát életünknek.⁵⁴ S épp ezért igazat kell adnunk Wolfgang Ernstnek, aki szerint nincs más lehetőség, mint meghagyni a felhasználók számára az adatok és az információk kiválasztásának a szabadságát.⁵⁵ A hivatalos archivátor autoritása nélkül a felhasználó úgy fedezi fel a (digitális) világot, ahogyan életproblémái, kérdései és érdeklődése lehetővé teszik és megkívánják. Az online elérhető, egyre szaporodó archívumok arra invitálják őt, hogy egyedül, hivatalosan kinevezett vezető nélkül hozzon létre értelmet az adatokból.⁵⁶ Mindez összhangban van azzal a posztmodern tapasztalattal is, hogy csak történetek léteznek, és nincs *a* történet. Az intézményes archívumok is egyre gyakrabban törekednek e szemlélet érvényesítésére. A múzeumok például egyre gyakrabban rendeznek olyan kiállításokat, melyek különböző értelmezéseket tesznek lehetővé, és teret adnak eltérő vélemények megfogalmazására. A tények, a tárgyak és a történetek osztályozása korántsem olyan magától értetődő, mint ahogyan korábban gondolták.⁵⁷

A böngészés az archívumokban a detektívek tevékenységéhez hasonlítható. A böngésző egyén a megmaradt nyomokból igyekszik az „igazságot” kideríteni, úgy, hogy föltárja az összefüggéseket, okokat és indítékokat. Minden a helyes szelektáláson múlik, vagyis azon, hogy a „detektív” képes-e az odaillő és a nem odaillő dolgokat szétválasztani. „Az efféle ügyben mindent rendszeresen és módszeresen kell megközelíteni. Nálam tulajdonképpen minden ügyben ez a szabály. Létfontosságú, hogy semmit ne hallgassanak el...” – vallja Hercule Poirot.⁵⁸ Azt is megtanulhatjuk tőle, hogy mindezt úgy érdemes csinálni, hogy a körülmények feltárása révén az árnyalt és *életszerű* igazság tűnjön elő: „Kezdetből fogva éreztem, hogy ennek az ügynek a megértéséhez nem külső jelek és nyomok után kell kutatnom, hanem a személyiségek összeütközésében, a szívek titkaiban kell keresni az igazi nyitját.”⁵⁹ A nyomok azonban mindig hiányosak, s a réseket

⁵³ Valcke 212, 267.

⁵⁴ Ricoeur 1999, 402–403.

⁵⁵ Ernst 2008, 164–170.

⁵⁶ Cameron–Kenderdine 2007, 29.

⁵⁷ Vö. Cameron–Kenderdine 2007, 11.

⁵⁸ Christie 1984, 110.

⁵⁹ Christie 1984, 218.

ki kell tölteni, mert az emberi értelmezés a mindennapi életben koherencia létrehozására törekszik. Az ember történetekben gondol magára, melyek konfigurálását a „szükségszerűség” és „valószínűség” irányítja.⁶⁰ Épp ezért joggal írhatta Ulrich Rauff, hogy az archívum mindig is a „tények temetője” és a „fikció kertje”.⁶¹ Azáltal azonban, hogy az internet folyamatosan felülírja a tudhatót, az egyidejű fel- és letöltések révén pedig kvázi *közvetlenül* elérhetővé teszi a képernyőn látott világot, valamint azáltal, hogy a múlt *felidézhetőségének*, a korlátlan ismételhetőségnek a látszatát kelti, még inkább felerősíti a *képzelet* és a *kreativitás* szerepét, valamint a *véletlen találat* jelentőségét. E folytonos felülírás tehát a válogatás és szelektálás szabadsága révén nagyon is személyes és nagy szerepe van benne a véletlennek. Ezt példázza Andrea Fraser installációja is, az „*Information Room*”. A művész egy teljes archívumot és könyvtárat installált a berni művészeti galériában. Mégpedig úgy, hogy a könyveket és az archívumokban használatos tárolódobozokat a felirattal befelé rakta fel a polcokra.⁶² Így a látogató előre nem tudhatta, hogy olyan könyvet vagy dobozt emel-e le a polcról, melyek az eddigi tapasztalatai alapján számára biztosan érdekesek és fontosak lehetnek. Aztán kiderült, hogy azok a könyvek és dobozok is tartalmazhatnak számára releváns tartalmakat, melyekről nem is gondolta volna. Az installáció tehát egyértelművé tette a véletlen találatok jelentőségét. Ha e művészi projektet a hagyományos és a digitális archívumokra vonatkoztatjuk, könnyen beláthatjuk, hogy az adatok létezésének *összefüggéstelensége* nem látszat, hanem *az archívum világának szintaxisa*. E kiállítás látogatói egyrészt megélethették azt, ami a digitális világban mindennapi tapasztalat: a véletlen találat jelentőségét. Másrészt azt is, hogy az adatok diszkrét, egymástól elkülönült rendje csak az archívumok mélyén lehetséges, amint e kontextusból kiemeljük, fiktív elemeket tartalmazó személyes történetté állnak össze. E történet azonban sohasem lezárt és végleges, hanem folyamatosan újraírt, mert ugyan „a jelentés kontextus-függő, ám a kontextus határtalan”.⁶³

Mindez azonban nem a digitális világ és az internet következménye. Már valami ilyesmit cselekedett Stumm tábornok is. Előhozatta a könyvtárossal azokat a könyveket, melyeket szerelme, Diotima félrerakatott, s arra gondolt, „ha most elmegy a könyvtárba, afféle titkos szellemi nászt ülhet vele, és itt-ott óvatos ceruzajelet te[sz] a lap szélére, vagy oda[ír] egy

⁶⁰ Ricoeur 1999, 376.

⁶¹ Ernst 2008, 131.

⁶² Fraser 1998

⁶³ Currie 1999, 26.

szót, és tud[ja], hogy ő másnap megtalálja, de még csak nem is sejti, kit bocsát be a fejébe [...].”⁶⁴ A világháló csak mindennapi tapasztalattá tette e *titkos és édes* cselekedetet, mely élővé és belakhatóvá varázsolja az archívumokat és a digitális világot.

Irodalom

ASSMANN, Aleida

2014 Archívumok a médiatörténetben. *Helikon* 2014/3.

BACIA, Jürgen

2013 *Politische engagierte Archivarbeit*. In Rainer Hering und Dietmar Schenk Hg. *Wie mächtig sind Archive? Perspektiven der Archivwissenschaft*. Hamburg, Hamburg Univ. Press

BARTHES, Roland

1996 *Az olvasásról*. In Uó: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris

BAßLER, Moritz

2006 Was nicht ins Archiv kommt. http://www.simonewinko.de/bassler_text.htm (2016. 08. 23.)

BLOCH, Marc

1991 *A Life in History*. Cambridge, University Press

BOLLMANN, Stefan

1998 *Kursbuch neue Medien. Trends in Wirtschaft und Politik, Wissenschaft und Kultur*. Hamburg, Rowohlt

DIMBATH, Oliver

2008 Vom automatisierten Vergessen und von vergesslichen Automaten, *FlFF-Kommunikation* Heft 1.

CAMERON, Fiona–KENDERDINE, Sarah (eds)

2007 *Theorizing Digital Cultural Heritage: A Critical Discourse*. Cambridge, MIT Press

CHRISTIE, Agatha

1984 *Gyilkosság Egyiptomban*. Budapest, Európa

CURRIE, Mark

1999 *Elbeszélés, politika, történelem*. In Thomka Beáta szerk. *A kultúra narratívái*. (Narratívák 3.), Budapest, Kijárat

DERRIDA, Jacques

2008 *Az archívum kínzó vágya*. Budapest, Kijárat

⁶⁴ Musil 1995, 504.

- EBELING, Markus Knut–GÜNZEL, Stephan
 2009 *Einleitung*. In Ebeling, Markus Knut, Stephan Günzel, und Aleida Assmann eds. *Archivologie: Theorien des Archivs in Wissenschaft, Medien und Künsten*. Berlin, Kulturverlag Kadmos
- ERNST, Wolfgang
 2008 *Archívumok morajlása*. Budapest, Kijárat
- FARGE, Arlette
 2014 A levéltár varázsa. *Helikon* 2014/3.
- FISH, Stanley
 1997 *Bizonyítás vagy meggyőzés: a kritikai tevékenység két modellje*. In Thomka Beáta szerk. *Az irodalom elméletei III*. Budapest, Jelenkor
- FOUCAULT, Michel
 1998 *Becstelen emberek élete*. In Uő: *A fantasztikus könyvtár*. Budapest, Pallas Stúdió–Attraktor Kft.
 2001 *A tudás archeológiája*. Budapest, Atlantisz
- FRASER, Andrea
 1998 *Information Room*. <http://institutionalarchive.weebly.com/5/post/2012/2/andrea-fraser-information-room.html> (2015. 05. 10.)
- GADAMER, Hans-Georg
 1984 *Igazság és módszer*. Budapest, Gondolat
- GOFFMAN, Erving
 1969 *Wir alle spielen Theater*. München, Piper
- GROYS, Boris
 2014 Az archívum szubmediális tere. *Helikon* 2014/3.
- HAACK, Johannes
 1997 *Interaktivität als Kennzeichen von Multimedia und Hypermedia*. In Ludwig J. Issing und Paul Klimsa Hg. *Information und Lernen mit Multimedia*. Weinheim, Beltz
- HARTMANN, Frank
 2002 Wissensgesellschaft und Medien des Wissen. *SWS-Rundschau*. Heft 3.
- HERING, Rainer
 2013 *Ohnmächtig vor Bits and Bytes? Archivische Aufgaben im Zeitalter der Digitalisierung*. In Rainer Hering und Dietmar Schenk Hg. *Wie mächtig sind Archive? Perspektiven der Archivwissenschaft*. Hamburg, Hamburg Univ. Press
- HIRSCH, Marianne
 2014 Az utóemlékezet archívumi fordulata. *Helikon* 2014/3.

LANIER, Jaron

- 1995 *Interaktivität ist ein Witz*. Jaron Lanier im Gespräch mit Tom Sperlich. <http://www.heise.de/ct/artikel/Interaktivitaet-ist-ein-Witz-284232.html> (2014. 09. 07.)

MACDONALD, George F.

- 1992 *Change and Challenge: Museums in the Information Society*. In Ivan Karp, Christine Mullen Kreamer, and Steven D. Lavine eds. *Museums and Communities: The Politics of Public Culture*. Washington, Smithsonian Institution Press

MANNHEIM, Karl

- 1995 *A kultúra és a kultúra megismerhetőségének szociológiai elmélete*. In Uő: *A gondolkodás struktúrái*. Budapest, Atlantisz

MUSIL, Robert

- 1995 *A tulajdonságok nélküli ember*. Ford. Tandori Dezső. Budapest, Kalligram

MÜLLNER András

- 2007 *A császár új rubája*. Esszék a könyv és a hipertext kapcsolatáról, valamint más médiumokról. Budapest, Jószyöveg Műhely Kiadó

POGÁNYI Szabolcs

- 2006 Digitális demokrácia vagy kiberbalkán? *Világosság* 2006/1.

POLYÁK Gábor

- 2002 *Megjegyzések a digitális kor médiapolitikájához*. http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_03_osz/07_digitalis_kor (2015. 04. 17.)

RICOEUR, Paul

- 1999 *Az én és az elbeszélt azonosság*. In Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris

SCHENK, Dietmar

- 2013 „*Archivmacht*” und *geschichtliche Wahrheit*. In Rainer Hering und Dietmar Schenk Hg. *Wie mächtig sind Archive? Perspektiven der Archivwissenschaft*. Hamburg, Hamburg Univ. Press

SIMANOWSKI, Roberto

- 2004 Hiperfikció. *Helikon* 2004/3.

SUNSTEIN, Cass R.

- 2001 *Republic.com*. Princeton, Princeton University Press

SUTYÁK Tibor

- 2014 Az archívum problémája Foucault gondolkodásában. *Helikon* 2014/3.

TÁRKI

- 2006 *A digitális jövő térképe* (A magyar társadalom és az internet). Gyorsjelentés a WIP magyarországi kutatásainak eredményeiről (2006) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b027.pdf> (2012. 03. 19.)

TULODZIECKI, Gerhardt

- 2004 *Mediendidaktik. Medien in Lehr- und Lernprozessen*, Unter Mitarbeit von Silke Grafe und Maria Herrlich. Stuttgart, Klett-Cotta Verl.

ULEN, Thomas S.

- 2001 Democracy ont he line: a review of Republic. com by Cass Sunstein, *Journal of law, technology & policy* 2001. 2., <http://illinoisjlt.com/journal/wp-content/uploads/2013/10/Ulen.pdf> (2015. 06. 28.)

VALCKE, Peggy

- 2012 A felhasználó helye a médiapluralizmus szabályozásában. *Medias Res* (2012. 04. 17.)

WELLMANN, Annika

- 2012 Theorie der Archive – Archive der Macht. Aktuelle Tendenzen der Archivgeschichte. *Neue Politische Literatur* 57.

WITCOMB, Andrea

- 2003 *Re-Imagining the Museum: Beyond the Mausoleum*. London and New York, Routledge